

Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα: Μορφές διαχωρισμού σε συνθήκες περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας

Θωμάς Μαλούτας

Εισαγωγή

Οι μεγάλες πόλεις, μετά τη βιομηχανική επανάσταση, έπαιξαν συχνά ρόλο ισχυρών ανελκυστήρων κοινωνικής κινητικότητας μετατρέποντας ευρείες αγροτικές μάζες σε αστούς και διαμορφώνοντας προοδευτικά τα πολυάριθμα μεσαία στρώματα. Οι κοινωνικο-χωρικές διαδικασίες, με τις οποίες υλοποιήθηκε αυτή η κινητικότητα, ποικίλουν ανάλογα με τις συνθήκες. Όταν συνδύαζαν την αργή ή την ταχεία αστικοποίηση με σχετικώς παγιωμένες κοινωνικές δομές, οδηγούσαν συνήθως σε σχετικώς μακρόχρονη παραμονή των νέων κατοίκων της πόλης στις τάξεις του προλεταριάτου, ενώ όταν οι κοινωνικές δομές ήταν σχετικώς ρευστές, διευκολυνόταν η γρήγορη πρόσβασή τους στις ενδιάμεσες τάξεις. Η φυσιολογία της κινητικότητας εξαρτιόταν τόσο από τη μορφολογία του συγκεκριμένου ταξικού συστήματος, με τις ιεραρχικές του νόρμες και τις διακρίσεις, όσο και από την οικονομική συγκυρία που ευνοούσε ή δεν ευνοούσε τη σχετικώς ταχεία και μαζική κοινωνική κινητικότητα. Αρχέτυπο ταχείας αστικοποίησης που συνδυάζεται και με επιταχυνόμενη κοινωνική κινητικότητα με μοχλό τη βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά και την αθρόα εισροή νέων μεταναστών, αποτέλεσε η πόλη της Σχολής του Σικάγου, όπως αποδόθηκε συνοπτικά στο σχήμα του Burgess (1979: 131-147).

Από την εποχή που η αστικοποίηση λίγο-πολύ ολοκληρώθηκε στις ευρωπαϊκές χώρες, η μετάβαση από τον αγροτικό στον αστικό χώρο έπαυσε να είναι ο βασικός τροφοδότης της κοινωνικής κινητικότητας. Αντικαταστάθηκε από άλλες μορφές χωρικής μετακίνησης, και κυρίως από τη διακρατική μετανάστευση, η οποία ωστόσο συνεπάγεται διαφο-

ρετικές σχέσεις με την ενσωμάτωση και την κοινωνική κινητικότητα στις αστικές κοινωνίες υποδοχής.¹

Από τη δεκαετία του 1970, η κοινωνική κινητικότητα στις μεγάλες πόλεις των ανεπτυγμένων χωρών επηρεάστηκε σοβαρά από την κρίση και την οικονομική αναδιάρθρωση. Η απορρύθμιση των αγορών εργασίας οδήγησε, σύμφωνα με τη Sassen (1991), στην κοινωνική πόλωση των 'οικουμενοπόλεων' (global cities) και κυρίως εκείνων όπου η απόρρυθμιση των κοινωνικών συμβολαίων ήταν πιο ριζική ή που διέπονταν πάντοτε από οικονομικό φιλελευθερισμό.² Αυτή η πόλωση συνδέεται με τη συγκέντρωση στις οικουμενοπόλεις των λειτουργιών διαχείρισης του διεθνούς καπιταλισμού και, κυρίως, των υπηρεσιών υψηλού επιπέδου που είναι απαραίτητες στις πολυεθνικές επιχειρήσεις. Η αγορά εργασίας που διαμορφώνουν οι υπηρεσίες αυτές είναι έντονα πολωμένη, αφού, από τη μια πλευρά, αφορά μια εργασιακή ελίτ επαγγελματιών υψηλής εξειδίκευσης (νομικούς, αναλυτές, λογιστές κλπ) και, από την άλλη, σημαντικό αριθμό υπαλλήλων με απλά καθήκοντα ρουτίνας, καθώς και θέσεων εργασίας στην παροχή υπηρεσιών που απευθύνονται στην εργασιακή ελίτ. Ταυτόχρονα, μειώνεται ο αριθμός εκείνων που ανήκουν στις ενδιάμεσες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, οι οποίες –σύμφωνα με την προαναφερθείσα θέση– συνδέονται με τη φορντιστική βιομηχανία, ως αποτέλεσμα της μείωσης του ποσοστού απασχόλησης στο βιομηχανικό τομέα και της στασιμότητας, αν όχι της κρίσης, των υπηρεσιών του κράτους πρόνοιας. Τέλος, η αυξημένη παρουσία των μεταναστών στις χαμηλότερες θέσεις της κοινωνικοεπαγγελματικής ιεραρχίας συμβάλλει σημαντικά στην ορατότητα και, ενδεχομένως, στον υπερτονισμό της κοινωνικής πόλωσης.

Η κοινωνική πόλωση στις οικουμενοπόλεις εκφράζεται επίσης, σύμφωνα πάντοτε με τη Sassen (1991), και ως χωρική πόλωση. Η τελευ-

¹ Βλέπε Κανδύλης (2005) και Kandyliis (2006) για τη διαφοροποίηση των όρων ενσωμάτωσης των νέων μεταναστών στην Ελλάδα σε σύγκριση με τα προηγούμενα κύματα εσωτερικής μετανάστευσης.

² Βλέπε Hamnett (1994 και 1996) και Preteceille (1995) οι οποίοι σημειώνουν ότι η κοινωνική δομή του Λονδίνου και του Παρισιού δεν παρουσιάζουν πόλωση, αλλά μάλλον διεύρυνση των ανώτερων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, και υποστηρίζουν ότι η θέση της Sassen ισχύει κυρίως για εντόνως φιλελεύθερα πλαίσια κοινωνικής ρύθμισης, όπως εκείνα των αμερικανικών μεγαλουπόλεων.

ταία υλοποιείται μέσω της εισβολής εύπορων ομάδων στις λαϊκές γειτονιές των κέντρων των πόλεων και την κατάκτησή τους μέσω αναπλάσεων. Υλοποιείται, επίσης, μέσω της ιδιοποίησης των πιο προνομιακών χώρων της πόλης από τις μεγάλες επιχειρήσεις και, τέλος, μέσω της προοδευτικής απομόνωσης των λαϊκών στρωμάτων στις περιοχές χαμηλότερης ζήτησης, η οποία απορρέει από τα προηγούμενα.

Στις πόλεις που κατέχουν λιγότερο σημαντικές θέσεις στην ιεραρχία της παγκοσμιοποίησης, η οικονομική αναδιάρθρωση επέφερε μεταβολές που δεν ακολουθούν κατ' ανάγκη το πρότυπο της κοινωνικά πολωμένης οικουμενόπολης. Ωστόσο, οι πόλεις που υπέστησαν έντονη αποβιομηχάνιση καθώς και εκείνες προς τις οποίες κατευθύνθηκαν σημαντικά νέα ρεύματα μετανάστευσης εμφάνισαν αξιοσημείωτες μεταβολές στις αγορές εργασίας τους (μεγάλη αύξηση της ανεργίας, αυξημένη ορατότητα των χαμηλών θέσεων της επαγγελματικής ιεραρχίας) που συχνά ευνόησαν την κοινωνική πόλωση και τον στεγαστικό διαχωρισμό. Τα αίτια και οι μηχανισμοί, όμως, δεν είναι ίδιοι με των οικουμενοπόλεων, καθώς οι κοινωνικές και χωρικές επιπτώσεις προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τα τοπικά συστήματα κοινωνικής ρύθμισης και από άλλα τοπικά χαρακτηριστικά, όπως η κατάτμηση και η κοινωνική διάδοση της ιδιοκτησίας γης, που διαφοροποιούν τις επιπτώσεις των δυνάμεων απορρύθμισης. Η αξιολόγηση των μεταβολών που αφορούν την κοινωνική κινητικότητα και το στεγαστικό διαχωρισμό σε μια τέτοια πόλη απαιτεί, συνεπώς, να μην αντιμετωπισθούν οι αλλαγές αυτές αποκλειστικά μέσα από την απλουστευτική, και ενδεχομένως παραμορφωτική, οπτική της κοινωνικά πολωμένης πόλης (Brenner & Theodore, 2002). Κάτι τέτοιο θα έπρεπε, εξάλλου, να επιτρέψει την ανάλυση των σχέσεων μεταξύ κοινωνικής κινητικότητας και στεγαστικού διαχωρισμού εκτός του περιοριστικού διπόλου 'κοινωνική πόλωση – χωρική πόλωση', με την έννοια δηλαδή ότι η πρώτη δεν οδηγεί απαραίτητα στη δεύτερη.

Το κείμενο που ακολουθεί σκιαγραφεί, για τη μεταπολεμική Αθήνα, το προοδευτικό πέρασμα από μια περίοδο μεγάλης κοινωνικής κινητικότητας σε μια περίοδο αυξημένης ανασφάλειας για τα μεσαία στρώματα, όσον αφορά τις προοπτικές της διαγενεακής τους κινητικότητας, αλλά και σημαντικής ανασχεσης της κινητικότητας της εργατικής τάξης. Αυ-

τές οι δύο περίοδοι διαφοροποιημένης κοινωνικής κινητικότητας αντιστοιχούν σε μεταβαλλόμενες μορφές και διαδικασίες στεγαστικού διαχωρισμού. Η περιοριζόμενη κοινωνική κινητικότητα μοιάζει να επιφέρει τη σταδιακή απάλειψη των παραδοσιακών εμποδίων στην ανάπτυξη του διαχωρισμού, χωρίς να κινητοποιεί παράλληλα τις κοινωνικές εκείνες δυνάμεις που, ως εκ της θέσεώς τους, θα ήθελαν την ανάσχεσή του και οι οποίες, όμως, δεν τον έχουν θέσει καν στην πολιτική ημερήσια διάταξη.

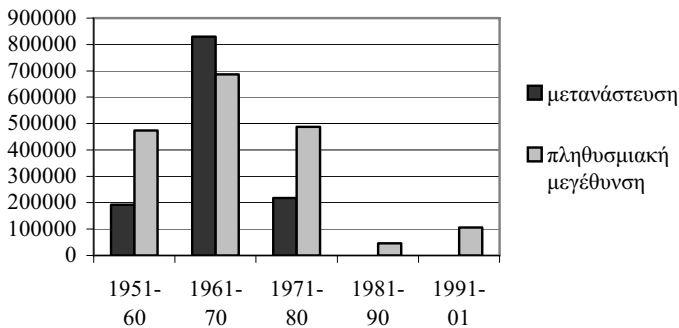
II

Η Αθήνα της δεκαετίας του 1950 ήταν πρωτεύουσα μιας αγροτικής χώρας,³ η οποία είχε διαδοχικά υποστεί πόλεμο, κατοχή και εμφύλιο πόλεμο. Τα προβλήματα της αγροτικής οικονομίας, όπως και οι δυσκολίες συνθήκες για τους ηττημένους του εμφυλίου και τις οικογένειές τους στις κλειστές κοινωνίες των χωριών και των μικρών πόλεων, ώθησαν μέρος του αγροτικού πληθυσμού να αναζητήσει κατάφύγιο στην ανωνυμία των μεγάλων πόλεων και, ιδιαίτερα, της Αθήνας (Kayser, 1968, Ρόκος, 1994). Από την εποχή εκείνη και μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970, ο πληθυσμός της σχεδόν τριπλασιάστηκε. Πρέπει, όμως, να υπογραμμισθεί ότι αυτή η μεγέθυνση δεν οφείλεται στον οικονομικό δυναμισμό της, αλλά μάλλον το αντίθετο (Allen et al., 2004). Εξάλλου, η γρήγορη αυτή μεγέθυνση της πόλης συμπίπτει με το μεγάλο μεταπολεμικό κύμα ελληνικής μετανάστευσης προς τις αγορές εργασίας της Δυτικής Ευρώπης και, κυρίως, προς την Ομοσπονδιακή Γερμανία, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και καθ' όλη τη διάρκεια της επομένης δεκαετίας (διάγραμμα 1). Οι μεγάλες ελληνικές πόλεις της περιόδου εκείνης δεν μπόρεσαν να προσφέρουν απασχόληση παρά μόνο για το μισό του αγροτικού υπερπληθυσμού, και η απασχόληση που προσέφεραν δεν προερχόταν από την ισχυρή βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά κυρίως από την αναγκαία οικοδομική δραστηριότητα για τη στέγαση του πληθυ-

³ Το 1951 ο αγροτικός πληθυσμός της Ελλάδας ανερχόταν σε 47,5% του συνολικού, ενώ το ποσοστό των οικονομικά ενεργών στον πρωτογενή τομέα ήταν 55,3% (Φράγκος, 1980: 61 και 102).

σμού που εισέρεε, από τη βιοτεχνική παραγωγή καταναλωτικών αγαθών συνδεδεμένων με την οικοδομή και την κατοικία και από το χώρο των προσωπικών υπηρεσιών.

Διάγραμμα 1
Μεταβολή του πληθυσμού της Περιοχής Πρωτεύουσας (1951-2001) και
μόνιμη μετανάστευση⁴ Ελλήνων στο εξωτερικό (1951-1977)

Πηγές: Κοτζαμάνης (1997) για τα πληθυσμιακά δεδομένα 1951-1991 και ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ (2005) για το 2001. Για τη μετανάστευση, ΕΣΥΕ, *Στατιστικές επιτηρίδες*.

Κοινό χαρακτηριστικό για τις μεγάλες και ραγδαία αναπτυσσόμενες πόλεις του Ευρωπαϊκού Νότου αποτελεί, σε μεγάλο βαθμό, η ενσωμάτωση των εσωτερικών μεταναστών μέσω του οικοδομικού τομέα και εκείνου των προσωπικών υπηρεσιών (Allen et al., 2004). Εκείνο που αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό για την περίπτωση της Αθήνας είναι το σχετικώς περιορισμένο τμήμα αυτού του μεταναστευτικού κύματος που εντάχθηκε στα εργατικά στρώματα, καθώς και το σημαντικό του τμήμα που έκανε ένα μάλλον γρήγορο πέρασμα από τις τάξεις τους. Το τελευταίο ήταν αποτέλεσμα της αυξημένης κοινωνικής κινητικότητας, μέχρι τη δεκαετία του 1980, η οποία επικεντρώθηκε στις μεγάλες πόλεις, και κυρίως την Αθήνα, και άφησε ευδιάκριτα ίχνη στην κοινωνική

⁴ Μετανάστευση προς τις αγορές εργασίας των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών της οποίας η διάρκεια υπερβαίνει το ένα έτος.

δομή της χώρας.⁵ Τα διαγράμματα 2 και 3 δίνουν μια αδρή εικόνα της τριτογενοποίησης στην ελληνική πρωτεύουσα και της σημαντικής μεταβολής όσον αφορά τους δύο πόλους της επαγγελματικής ιεραρχίας.

III

Τέσσερις ήταν οι πυλώνες που στήριζαν τη γρήγορη συγκρότηση των μεσαίων στρωμάτων στην Αθήνα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο:

- Η βιωσιμότητα της μικρής οικογενειακής επιχείρησης στο εμπόριο, τη βιοτεχνία και τις υπηρεσίες, η οποία ακολούθησε την παράδοση της οικογενειακής εκμετάλλευσης που κυριαρχούσε στον αγροτικό χώρο και επωφελήθηκε από τις δεξιότητες διαχείρισης που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της τελευταίας. Η μικρή οικογενειακή επιχείρηση προσέφερε πληθώρα θέσεων ανεξάρτητης εργασίας και ενδυνάμωσε την τάση αποφυγής της μισθωτής απασχόλησης.⁶
- Η δυνατότητα αυτοαπασχόλησης για τα επαγγέλματα υψηλού γοήτρου (γιατροί, νομικοί, μηχανικοί), αλλά και για τις ενδιάμεσες επαγγελματικές θέσεις (σχεδιαστές, εκπαιδευτικοί, νοσηλευτές κλπ) σε ποσοστό πολύ υψηλότερο από εκείνο των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών.⁷
- Η μαζική απασχόληση στο δημόσιο τομέα, η οποία λειτούργησε για μεγάλο διάστημα ως κοινωνική παροχή διαμέσου των πολιτικο-εκλογικών φίλτρων του πελατειακού συστήματος.⁸

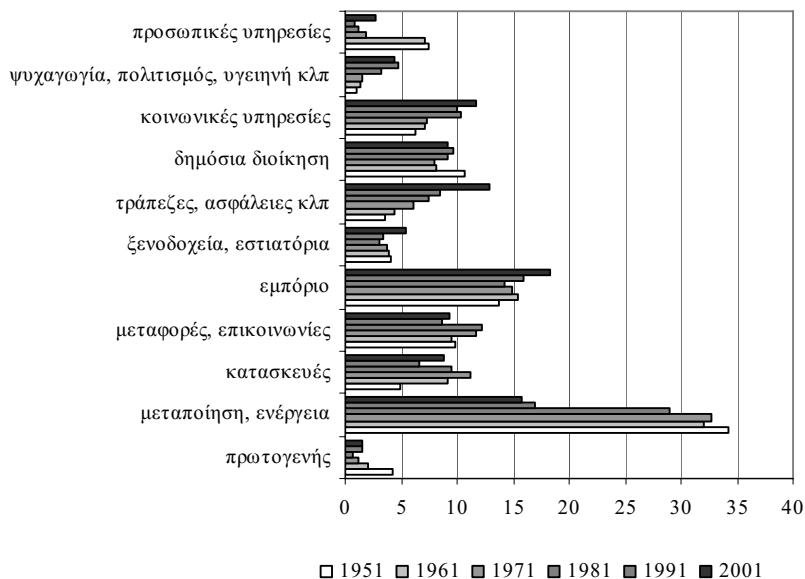
⁵ Ακόμη και σήμερα το ποσοστό της εργατικής τάξης στην Ελλάδα είναι σχετικώς περιορισμένο σε σχέση με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες και, ειδικότερα, σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου (Leisfurd et al., 2005).

⁶ Η Ελλάδα εξακολουθεί να παρουσιάζει το χαμηλότερο ποσοστό μισθωτής απασχόλησης μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ. Το ποσοστό αυτό αυξήθηκε βαθμιαία στη μεταπολεμική Αθήνα, αλλά παρέμεινε σε συγκριτικά χαμηλό επίπεδο: 68,1% το 1951, 73,2% το 1983 (Τσουκαλάς, 1987) και 77,4% το 2001 (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005).

⁷ Το 2001 οι μισθωτοί αποτελούσαν το 32% των Αρχιτεκτόνων και Πολεοδόμων, το 45% των Πολιτικών μηχανικών, το 70% των γιατρών, το 12% των οδοντιάτρων, το 16% των φαρμακοποιών και το 16% των δικηγόρων (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005).

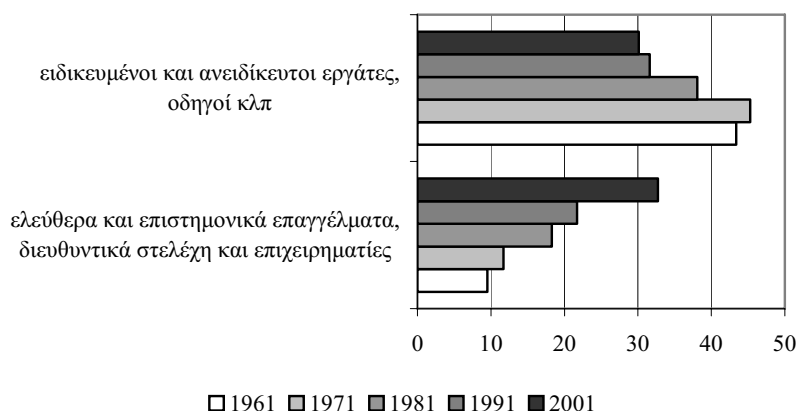
⁸ Βλέπε Τσουκαλάς (1987: 88) όπου υπολογίζεται το ποσοστό απασχόλησης στο δημόσιο τομέα σε περισσότερο από 30% μετά το 1961 και συζητείται η λειτουργία της στο πλαίσιο του πελατειακού συστήματος.

Διάγραμμα 2
Ποσοστό απασχόλησης σε βασικούς κλάδους οικονομικής δραστηριότητας στην Αθήνα (1951-2001)

Πηγή: Λεοντίδου (1986: 87) για τα έτη 1951-1981 και ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ (2005) για τα 1991-2001.

Διάγραμμα 3
Μεταβολή του ποσοστού των δύο μεγάλων κοινωνικοεπαγγελματικών πόλων στην Αθήνα (1961-2001)

Πηγή: Λεοντίδου (1986: 87) για τα έτη 1961-1981 και ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ (2005) για τα 1991-2001.

- Η μετανάστευση σχετικώς μικρής διάρκειας προς τις αγορές εργασίας της Δυτικής Ευρώπης και η μεταβίβαση σημαντικών εμβασμάτων, που η σημασία τους μεγιστοποιήθηκε λόγω της διαφοράς στο επίπεδο ζωής, τα οποία επενδύθηκαν με ποικίλους τρόπους στην κοινωνική κινητικότητα (χρηματοδότηση ανεξάρτητων επαγγελματικών δραστηριοτήτων, αγορά κατοικίας, επένδυση στην εκπαίδευση της νεότερης γενιάς).⁹

Αυτοί οι πυλώνες στήριζαν την κοινωνική κινητικότητα στο πλαίσιο της ευνοϊκής οικονομικής συγκυρίας των τριών πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών καθώς και στο πλαίσιο του τοπικού αναπτυξιακού προτύπου, όπου αποφεύχθηκαν οι επενδύσεις μεγάλης κλίμακας και προοπτικής και υπήρξε επικέντρωση στην ικανοποίηση άμεσων αναγκών και επιδιώξεων. Αυτό το πρότυπο συνδέθηκε με την πολιτική επιβίωση ενός αυταρχικού καθεστώτος, το οποίο διαχειρίστηκε μια κοινωνία εξαντλημένη από τον πόλεμο και διαιρεμένη από τον εμφύλιο και κατέληξε να αναπτύξει αναιμικά τόσο τη μεγάλη βιομηχανία όσο και το κράτος πρόνοιας (Πουλαντζάς, 1975). Ευνόησε, αντίθετα, την κινητοποίηση λαϊκών πόρων και πρωτοβουλιών μέσω της επιλεκτικής και με διακρίσεις διοχέτευσης πρόσθετων κοινωνικών πόρων προς οικογένειες και τοπικές ομάδες με αντάλλαγμα την εκλογική υποστήριξη. Η μεταβίβαση κοινωνικών πόρων με διάφορους τρόπους (φοροαπαλλαγή ή ανοχή στη φοροδιαφυγή, προσφορά θέσεων απασχόλησης στο δημόσιο τομέα συχνά άσχετη με τις ανάγκες των υπηρεσιών, ανοχή της μετατροπής χωρίς κόστος –αλλά και χωρίς υποδομές– αγροτικής γης σε αστικά οικόπεδα, ανοχή της αυθαίρετης δόμησης και τόνωση της αναπαραγωγής της μέσω τακτικών νομιμοποιήσεων, αύξηση συντελεστών δόμησης χωρίς υποχρεώσεις των ωφελουμένων, ανοχή της ιδιοποίησης φυσικών οικοδομικών υλικών κλπ) είχε ως βασική επίπτωση τη μείωση του κόστους ενσωμάτωσης στην κοινωνία της πόλης σε μια περίοδο έντονης αστικο-

⁹ Βλέπε Τσουκαλάς (1987: 119-122) που, υπερβάλλοντας, υποστηρίζει ότι το ελληνικό προλεταριάτο της μεταπολεμικής περιόδου συγκροτείτο σχεδόν αποκλειστικά και προσωρινά στο εξωτερικό, αποτελώντας ένα στάδιο στο πλαίσιο στρατηγικών κοινωνικής κινητικότητας.

ποίησης. Η επιλογή αυτή επηρέασε σημαντικά τη φυσιογνωμία του προτύπου ανάπτυξης¹⁰ που κατέληξε να συνδυάσει τη διάδοση της ανεξάρτητης και μικρής κλίμακας οικονομικής δραστηριότητας με την περιορισμένη ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, η οποία χρειάστηκε την ενεργή παρουσία της οικογένειας σε πολλούς τομείς, όπως η κατοικία,¹¹ η φροντίδα των ηλικιωμένων ή των ασθενών με χρόνιες παθήσεις.

Η διαδρομή των αγροτικών και λοιπων λαϊκών στρωμάτων προς τα μεσαία στρώματα διευκολύνθηκε, στο πλαίσιο αυτό, από δύο πρόσθετους παράγοντες: την κοινωνική διάδοση της ιδιοκατοίκησης και τη μαζική πρόσβαση στην εκπαίδευση, ακόμη και την ανώτατη.

Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, η κατοικία έπαιξε στην Αθήνα το ρόλο ενός σημαντικού ενδιάμεσου ανάμεσα στην αγορά εργασίας και στο σύστημα κοινωνικής προστασίας. Η οικοδόμηση αποτέλεσε τον κινητήριο μοχλό για την ανάπτυξη της αγοράς εργασίας (άμεσα, αλλά και μέσω της ανάπτυξης της ελαφράς βιομηχανίας και βιοτεχνίας στην οποία συνέβαλε) και προνομιακό χώρο επένδυσης σε μια εποχή που οι εναλλακτικές επενδύσεις απουσίαζαν και οι ανταγωνιστικές καταναλωτικές δαπάνες ήταν περιορισμένες (Οικονόμου, 1988). Ταυτόχρονα, η κατοικία λειτουργούσε ως βασικό στοιχείο ενσωμάτωσης στην κοινωνία της πόλης, προσφέροντας την ασφάλεια που δεν μπορούσε να προσφέρει η αγορά εργασίας λόγω της επισφάλειας των θέσεων απασχόλησης για τους νέους εσωτερικούς μετανάστες στον τομέα των κατασκευών και των προσωπικών υπηρεσιών. Η απασχόληση στο μεγάλο φορντιστικό εργοστάσιο, που λειτούργησε ως κινητήριο μοχλός για τη μεγέθυνση της βιομηχανικής πόλης, και την οποία πλαισίωσαν οι απαραίτητες κοινωνικές παροχές, υπήρξε εξαιρετικά περιορισμένη στην Αθήνα. Αντίθετα, η ιδιόκτητη κατοικία προσέφερε την εξασφάλιση της εγκατάστασης στο χώρο της πόλης, η οποία με τη σειρά της έδινε τη δυνατότητα εκμετάλλευσης των ρευστών ευκαιριών στην αγορά εργασίας. Έτσι, η κοινωνική διάδοση της ιδιοκατοίκησης αποτέλεσε το βασικό μέσο για

¹⁰ Σύμφωνα με τον Lipietz (1985) το ελληνικό πρότυπο δεν είχε καν τα χαρακτηριστικά του 'περιφερειακού φορντισμού' πολλών χωρών του Ευρωπαϊκού Νότου και της Λατινικής Αμερικής.

¹¹ Βλέπε Allen et al. (2004) όσον αφορά την κεντρική θέση της στέγασης στο καθεστώς ρύθμισης και στα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας του Ευρωπαϊκού Νότου.

την πρακτική και συμβολική ενσωμάτωση ενός σημαντικού τμήματος των νέων κατοίκων της πόλης.

Η πρόσβαση στην αγορά εργασίας, και ειδικότερα στις σχετικώς προνομιακές θέσεις και συνεπώς στην απαρχή της διαδρομής προς τα μεσαία στρώματα, εξαρτιόταν αποφασιστικά από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, οι οποίοι στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον Τσουκαλά (1976), χαρακτηρίζονταν ήδη από μια δημοκρατική παράδοση όσον αφορά την κοινωνική τους λειτουργία. Μεταπολεμικά, η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση διευρύνθηκε με σχετικώς γρήγορους ρυθμούς και υπήρξε το μέσο για τη γρήγορη ανάπτυξη των υψηλών επαγγελματικών κατηγοριών και της δημόσιας απασχόλησης.

IV

Η γρήγορη συγκρότηση των μεσαίων στρωμάτων στην Αθήνα, αποτέλεσμα της μαζικής κινητικότητας των χαμηλότερων στρωμάτων, έβαλε τη σφραγίδα της στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Η υλοποίηση αυτής της διαδικασίας μετέβαλε, ωστόσο, και τις συνθήκες της ίδιας της αναπαραγωγής της, αφού μετέβαλε προοδευτικά και τη γεωμετρία της κοινωνικής δομής.

Παράλληλα με την ταχεία διόγκωση των μεσαίων στρωμάτων, άλλαξαν και ορισμένες άλλες συνθήκες σχετικές με την αγορά εργασίας και συνέτειναν στην προοδευτική μείωση της κοινωνικής κινητικότητας. Οι μεταβολές αυτές συνοψίζονται:

- στον περιορισμό των ευκαιριών για την ανάπτυξη νέων μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων και στις αυξημένες δυσκολίες όσον αφορά την επιβίωση και διατήρηση των υπαρχουσών
- στον αυξημένο ανταγωνισμό για κοινωνική κινητικότητα μέσω της πρόσβασης σε επαγγέλματα υψηλού γοήτρου λόγω της ίδιας της διόγκωσης των μεσαίων στρωμάτων και, ταυτόχρονα, στις μειωμένες εγγυήσεις για μια κοινωνικά ανεκτική πορεία που προσφέρει η πρόσβαση αυτή, λόγω του υποβαθμιζόμενου κύρους τους που επιφέρει η ταχεία και υπέρμετρη αύξηση των μελών τους σε σχέση με τη ζήτηση των υπηρεσιών τους

- στο ριζικό περιορισμό της ανέλιξης μέσω της δημόσιας απασχόλησης στο πλαίσιο των πολιτικών δημοσιονομικής εξυγίανσης μετά το τέλος της δεκαετίας του 1980,¹² η οποία αποτελούσε προνομιακή διέξοδο για την ανέλιξη των χαμηλότερων στρωμάτων.

Η μείωση των ευκαιριών στην αγορά εργασίας πρέπει να αποδοθεί στη μεταβολή των διεθνών συνθηκών (πέραςμα από την εποχή της παρατεταμένης ανάπτυξης σε εποχή κρίσης και οικονομικής αναδιάρθρωσης) καθώς και από τις μεταβολές που επέφερε η ίδια η διόγκωση των μεσαίων στρωμάτων. Μέσα σε συνθήκες περιοριζόμενης κινητικότητας, τα όλο και πιο πολυάριθμα μεσαία στρώματα προσπαθούν να εξασφαλίσουν την αναπαραγωγή τους συναντώντας αυξανόμενες δυσκολίες. Η εναγώνια, αφού δεν είναι εξασφαλισμένη, προσπάθεια να διατηρήσουν τουλάχιστον την παρούσα κοινωνική τους θέση, αποτελεί σημαντικό εμπόδιο και για την κινητικότητα των χαμηλότερων στρωμάτων που διαθέτουν λιγότερο σημαντικούς πόρους για να επενδύσουν σε μια τέτοια ανταγωνιστική προοπτική.

Στις νέες αυτές συνθήκες, δύο βασικοί πυλώνες της κοινωνικής κινητικότητας –εκτός της αγοράς εργασίας–, δηλαδή η κατοικία και η εκπαίδευση, υπέστησαν επίσης σημαντικές αλλαγές:

- Η πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση διαφοροποιήθηκε κοινωνικά ενσαρκώνοντας (ως αίτιο αλλά και ως αιτιατό) τα νέα εμπόδια στην κοινωνική κινητικότητα. Η κοινωνική διάδοση της ιδιοκατοίκησης στην Αθήνα μετρήθηκε στο πλαίσιο ειδικής έρευνας το 1986 και έδειξε ότι την εποχή εκείνη τα νοικοκυριά που ιδιοκατοικούσαν ξεπερνούσαν το 50% για όλες τις βασικές κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες και ότι οι διαφορές μεταξύ των τελευταίων ήταν μάλλον περιορισμένες (Μαλούτας, 1990: 133). Αυτό που έδειχνε από την εποχή εκείνη τις τάσεις μεταβολής ήταν η διαφοροποίηση του ποσοστού των κατηγοριών αυτών ανάλογα με την εποχή απόκτησης

¹² Κατά τη δεκαετία του 1980 ο δημόσιος τομέας απορροφούσε ετησίως το 70% περίπου των αποφοίτων με ανώτατες σπουδές σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Τσουκαλά (1987: 130).

της κατοικίας τους. Έτσι, οι εργάτες και οι άλλες λαϊκές κατηγορίες βρέθηκαν με πολύ μειωμένα ποσοστά μεταξύ εκείνων που απέκτησαν κατοικία μετά το 1970 (στο ίδιο: 259). Η τελευταία απογραφή πληθυσμού (2001) δείχνει ότι η κοινωνική αυτή διαφοροποίηση είναι πλέον σαφής.¹³ Τη διαφοροποίηση αυτή ενέτεινε, εξάλλου, η μαζική άφιξη των μεταναστών της δεκαετίας του 1990 που μείωσε σημαντικά το ποσοστό των ιδιοκατοίκων μεταξύ των χαμηλότερων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών.¹⁴

- Η κοινωνική διαφοροποίηση διευρύνθηκε και στο χώρο της εκπαίδευσης, όπου οι ανώτατες σπουδές προοδευτικά αποστασιοποιήθηκαν από την εξασφάλιση επαγγελματικών προοπτικών λόγω και του πληθωρισμού των διπλωμάτων. Ως αποτέλεσμα, αυξήθηκε η κοινωνική διαφοροποίηση των ποικίλων εκπαιδευτικών διαδρομών, εντείνοντας τη σχετική παρουσία των προνομιούχων κατηγοριών σε εκείνες τις διαδρομές που εξασφαλίζουν τις σημαντικότερες προοπτικές κινητικότητας. Η Λαμπίρη-Δημάκη (1974) εντόπισε την προτίμηση των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων για τις σπουδές που οδηγούσαν σε ανεξάρτητη απασχόληση υψηλού γοήτρου και τον προσανατολισμό της εργατικής τάξης σε εκείνα που οδηγούσαν στη δημόσια απασχόληση.¹⁵ Ο σημαντικός περιορισμός των προσλήψεων στο δημόσιο τομέα, μετά το τέλος της δεκαετίας του 1980, αποτέλεσε σημαντική ανάσχεση για την κινητικότητα των χαμηλό-

¹³ Τα αθηναϊκά νοικοκυριά με υπεύθυνο που εντάσσεται στα ελεύθερα και επιστημονικά επαγγέλματα ή στα διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων και τους διευθύνοντες επιχειρηματίες ενοικιάζουν την κατοικία τους σε ποσοστό 23% έναντι 39% και 44% για τα νοικοκυριά που ο υπεύθυνος ανήκει στις κατηγορίες των εργατοτεχνιτών και των ανειδίκευτων εργατών αντίστοιχα (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005).

¹⁴ Τα αθηναϊκά νοικοκυριά των οποίων ο υπεύθυνος έχει ελληνική υπηκοότητα ενοικιάζουν την κατοικία τους σε ποσοστό 21% έναντι 84% για εκείνα που ο υπεύθυνος έχει υπηκοότητα χώρας της Ανατολικής Ευρώπης (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005).

¹⁵ Η Φραγκουδάκη (1985: 188-197) περιγράφει λεπτομερώς τη σχέση μεταξύ συγκεκριμένων πανεπιστημιακών Τμημάτων και της κοινωνικής καταγωγής των φοιτητών τους. Πρόσφατα, υπολόγισα ότι οι φοιτητές των οποίων ο πατέρας εξασκεί νομικό επάγγελμα έχουν 20 φορές περισσότερες πιθανότητες από το μέσο όρο να σπουδάσουν νομικά και εκείνοι των οποίων ο πατέρας εξασκεί ιατρικό επάγγελμα έχουν 16 φορές περισσότερες πιθανότητες από το μέσο όρο να σπουδάσουν ιατρική (Μαλούτας, 2007).

τερων κοινωνικών στρωμάτων. Εξάλλου, η κινητοποίηση του άνισου κοινωνικού κεφαλαίου των διαφόρων ομάδων οδηγεί στο σημαντικά άνισο αποτέλεσμα που μπορεί να έχει το ίδιο δίπλωμα στην αγορά εργασίας ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή του κατόχου του, κάτι που ήταν λιγότερο ευδιάκριτο σε περίοδο γενικευμένης κοινωνικής κινητικότητας.

Οι νέες συνθήκες κοινωνικής αναπαραγωγής, με τη διευρυμένη παρουσία των μεσαίων στρωμάτων, δεν θα έπρεπε να οδηγούν κατ' ανάγκη στην ένταση της κοινωνικής διαφοροποίησης όσον αφορά τις προοπτικές κοινωνικής κινητικότητας. Η κινητικότητα στην Ελλάδα συνδέεται με τις παραδοσιακά περιορισμένες κοινωνικές πολιτικές, καθώς και με τις ιδιαίτερα ανεπτυγμένες οικογενειακές στρατηγικές κινητικότητας, οι οποίες καλύπτουν ποικίλους τομείς όπως η αγορά εργασίας, η εκπαίδευση, η κατοικία, η γεννητικότητα, η κατανάλωση και οι επενδύσεις. Η απουσία κοινωνικής ρύθμισης του ανταγωνισμού που εκφράζεται και, εν μέρει, προκύπτει από τις στρατηγικές αυτές οδηγεί στο συστηματικό περιορισμό της κοινωνικής κινητικότητας των χαμηλότερων στρωμάτων. Από την άλλη πλευρά, η νέο-φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και η διάβρωση των πυλώνων που στηρίζουν την κινητικότητα κατά την προηγούμενη περίοδο θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε διαδικασίες αρνητικής κινητικότητας στο εσωτερικό των πολυπληθών μεσοστρωμάτων και ιδιαίτερα των πλέον ασταθών ομάδων τους.

Ωστόσο, η ανάπτυξη καθοδικής κινητικότητας περιορίστηκε, ως ένα βαθμό, μετά το τέλος της δεκαετίας του 1980 λόγω δύο νέων στοιχείων που αποδείχτηκαν θετικά για τη σταθεροποίηση των μεσοστρωμάτων και την αναπαραγωγή τους:

- Η μεταβίβαση κοινοτικών πόρων μέσω του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ) και της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) διαχύθηκε κοινωνικά σε μεγάλο βαθμό και υποβοήθησε την κινητικότητα των χαμηλότερων στρωμάτων και στήριξε τη διατήρηση της θέσης των μεσοστρωμάτων. Η διάχυση αυτή πραγματοποιήθηκε μέσα από τη μεγάλη κατάτμηση των χρηματοδοτήσεων του ΚΠΣ –κυρίως των δύο πρώτων ‘πακέτων’– σε προγράμματα μικρής κλίμακας (Econo-

μου, 1997, Οικονόμου, 2005) και με την κατανομή των πόρων της ΚΑΠ για τη στήριξη του εισοδήματος των αγροτών και πολύ λιγότερο ως μοχλού εκσυγχρονιστικών μεταβολών στην αγροτική οικονομία.

- Το σημαντικό κύμα μεταναστών, από τις γύρω χώρες και από χώρες του τρίτου κόσμου από την αρχή της δεκαετίας του 1990, λειτούργησε ως προσιτός πόρος για την επιβίωση της μικρής οικογενειακής επιχείρησης. Λειτούργησε, επίσης, ως φθινό υποκατάστατο για τους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους στην οικιακή εργασία σε μια περίοδο αυξανόμενης συμμετοχής των ελληνίδων στην αγορά εργασίας και παράλληλης απουσίας των αναγκαίων κοινωνικών υπηρεσιών για την αναπλήρωση του σχετικού κενού (Anthias & Lazaridis, 2000, Fakiolas & Maratou, 2000).

V

Οι δύο περίοδοι κοινωνικής κινητικότητας, που σκιαγραφήθηκαν σύντομα πιο πάνω, αντιστοιχούν σε ποικίλα σχήματα στεγαστικού διαχωρισμού. Σε μια περίοδο υψηλής κοινωνικής κινητικότητας θα ήταν, καταρχήν, αναμενόμενο να εμφανίζεται ένταση και του στεγαστικού διαχωρισμού εφόσον υιοθετούσαμε μια προσέγγιση όπως αυτή της Σχολής του Σικάγου, σύμφωνα με την οποία η υψηλή κοινωνική κινητικότητα οδηγεί και σε έντονη στεγαστική κινητικότητα, ώστε ο νέος τόπος κατοικίας να προσιδιάζει στη νέα κοινωνική θέση. Η κινητικότητα αυτή θα ενέτεινε το στεγαστικό διαχωρισμό στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης ρύθμισης τόσο της αγοράς εργασίας όσο και της αγοράς κατοικίας. Εάν, αντίθετα, πλαίσιο αναφοράς αποτελέσει η πόλη του Ευρωπαϊκού Βορά των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, θα ήταν αναμενόμενο οι τάσεις διαχωρισμού να είναι πολύ λιγότερο ισχυρές λόγω των πολιτικών κοινωνικής κατοικίας και, πιο πρόσφατα, των ειδικών πολιτικών ενάντια στο στεγαστικό διαχωρισμό που εμπόδισαν, ως ένα βαθμό, τις αντίθετες τάσεις που απορρέουν από την αγορά.

Σύμφωνα με την Sassen (1991), από τη δεκαετία του 1980 και λόγω της οικονομικής αναδιάρθρωσης, η κοινωνικοεπαγγελματική δομή των

‘οικουμενοπόλεων’ (global cities) πολώθηκε λόγω της τοπικής κοινωνικής κινητικότητας, αλλά κυρίως λόγω της έλξης από τις αγορές εργασίας τους επαγγελματικών κατηγοριών που ανήκουν στα άκρα της κοινωνικής κλίμακας. Από την πόλωση αυτή προέκυψε ένταση του στεγαστικού διαχωρισμού μέσω της αγοράς κατοικίας, η οποία εκφράστηκε πιο χαρακτηριστικά με τον κοινωνικό και χωρικό αποκλεισμό των κατηγοριών με τη μεγαλύτερη αποστέρηση. Στις μεγάλες πόλεις της Βόρειας και της Δυτικής Ευρώπης η ένταση του στεγαστικού διαχωρισμού υπήρξε συχνά αποτέλεσμα της τύχης που επιφυλάχθηκε στα μεγάλα προγράμματα κοινωνικής κατοικίας, που ενώ σε ένα πρώτο χρόνο λειτούργησαν ως χώροι κοινωνικής ανάμιξης, στη συνέχεια μεταβλήθηκαν προοδευτικά σε πόλους φτώχειας καθώς άρχισαν να εγκαταλείπονται από τα νοικοκυριά που είχαν τη δυνατότητα να βρουν ιδιωτικά καλύτερες στεγαστικές λύσεις (Masclat, 2003, Maurin, 2004). Ο Andersen (2004) δείχνει, στην περίπτωση της Κοπεγχάγης, ότι ακόμη και σε πόλεις όπου η κοινωνική δομή δεν πολώνεται λόγω της σημαντικής παρουσίας του κράτους πρόνοιας, ο στεγαστικός διαχωρισμός μπορεί να ενταθεί εφόσον οι πολιτικές κατοικίας το επιτρέπουν ή μάλλον δεν το απαγορεύουν.

Η Αθήνα δεν υπήρξε ποτέ πεδίο νεο-φιλελεύθερων ρυθμίσεων, ούτε αντιμετώπισε προβλήματα υποβάθμισης ενός αποθέματος κοινωνικής κατοικίας, κάτι που δεν απέκτησε ποτέ εξάλλου. Ωστόσο, ο στεγαστικός διαχωρισμός αναπτύχθηκε με διάφορες μορφές, οι οποίες ερμηνεύονται κυρίως με βάση τα χαρακτηριστικά των συστημάτων στέγασης που κατά καιρούς κυριάρχησαν, καθώς και από τα χαρακτηριστικά της στεγαστικής κινητικότητας.

Κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, η οποία σηματοδεύτηκε από την έντονη αστικοποίηση, δύο χαρακτηριστικά του κυρίαρχου συστήματος στέγασης είχαν ιδιαίτερη σημασία για τη μορφοποίηση του στεγαστικού διαχωρισμού:

- Η ολοκληρωτική σχεδόν απουσία άμεσης κρατικής παρέμβασης, υπό τη μορφή προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας, για τη λύση του στεγαστικού προβλήματος, που βίωναν οι νέοι εσωτερικοί μετανάστες.

- Η κοινωνική διάδοση της ιδιοκτησίας γης μέσω της κατάτμησης των μεγάλων περιαστικών ιδιοκτησιών και η *de facto* μετατροπή τους σε αστικά οικόπεδα μέσω της αυθαίρετης δόμησης και της μακρόχρονης ανοχής της αναπαραγωγής της.

Η οικοδόμηση με διαδικασίες αυτοστέγασης, νόμιμης ή παράνομης, σε μικρές ιδιοκτησίες στην περιφέρεια της πόλης ενέτεινε το διαχωρισμό μεταξύ της αστικής πλευράς (κέντρο και ανατολική περιφέρεια) και της εργατικής πλευράς της πόλης, δεδομένου ότι τα υψηλότερα στρώματα ζούσαν ήδη στο κέντρο και ότι οι ευκαιρίες απασχόλησης και τα προσιτά οικόπεδα βρίσκονταν κυρίως στη δυτική πλευρά. Η μικρή, ατομική, κλίμακα των διαδικασιών κατασκευής οδήγησε στη συγκρότηση ενός κοινωνικού συνεχούς όσον αφορά τη φυσιογνωμία των γειτονιών, όπου οι περιοχές κατοικίας με πολύ διαφορετική φυσιογνωμία δεν γειτονεύουν εκτός αν παρεμβάλλονται μεταξύ τους σημαντικά φυσικά εμπόδια.

Προοδευτικά, η ζήτηση κατοικίας άρχισε να μην αφορά μόνο τους νέους κατοίκους αγροτικής προέλευσης, αλλά και τον αυξανόμενο αριθμό μεσοστρωματικών νοικοκυριών. Έτσι, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 ένα νέο σύστημα οικοδομικής παραγωγής¹⁶ πλημμύρισε την αγορά με διαμερίσματα σε πολυκατοικίες πέντε έως επτά ορόφων,¹⁷ κυρίως στις κεντρικές περιοχές της πόλης και στα κοντινά προάστια. Το σύστημα αυτό κυριάρχησε στηριζόμενο στην ειδική μεταχείριση (φοροαπαλλαγή όλων των ενδιάμεσων μεταβιβάσεων μεταξύ των εταίρων) που του έδωσε σημαντικό πλεονέκτημα έναντι κάθε άλλης μορφής παραγωγής κατοικίας για την αγορά. Η κοινωνική διάχυση αυτής της μορφής παραγωγής μικρής κλίμακας ερμηνεύεται εξάλλου και από τις ελά-

¹⁶ Πρόκειται για την αντιπαροχή, την κοινοπραξία δηλαδή ενός εργολάβου και ενός οικοπεδούχου που κατανέμουν το τελικό προϊόν μεταξύ τους ανάλογα με την αγοραία εκτίμηση της επένδυσης της κάθε πλευράς. Βλέπε Leontidou (1990) και Πρεβελάκης (2001).

¹⁷ Τα κτήρια πέντε ορόφων και άνω ήταν σπάνια στην προπολεμική Αθήνα: 106 μέχρι το 1920 και 349 που κατασκευάστηκαν μεταξύ 1925 και 1941 (Μαρμαράς, 1991: 38-39 και 78-79). Η κατάσταση άλλαξε τελείως μετά τον πόλεμο με τις 34.000 πολυκατοικίες που κατασκευάστηκαν μεταξύ 1950 και 1980 (Maloutas & Karadimitriou, 2001: 710-711).

χιστες απαιτήσεις σε αρχικό κεφάλαιο (το κόστος του οικοπέδου επενδύεται σε είδος από τον οικοπεδούχο συνεπενδυτή, ενώ το κεφάλαιο που επενδύεται στην κατασκευή περιορίζεται λόγω της συστηματικής προπώλησης από τη φάση που η οικοδομή βρίσκεται στα σχέδια) και η αδιαφιλονίκητη κυριαρχία της συνδέεται με τις δυσμενείς συνθήκες για τη συγκέντρωση του κεφαλαίου στον οικοδομικό τομέα, κυρίως λόγω της ισχύος της μικρής γαιοιδιοκτησίας. Η χωρίς προηγούμενο παραγωγή κατοικιών μέσω του συστήματος αυτού πρέπει να αποδοθεί στην υψηλή ζήτηση και στο σημαντικό κέρδος τόσο για τον εργολάβο όσο και για τον οικοπεδούχο. Βασική χωρική επίπτωση του συστήματος αυτού αποτέλεσε η έντονη πύκνωση των ζωνών κατοικίας γύρο από το κέντρο. Κατά τη δεκαετία του 1960 ο Δήμος Αθηναίων, όπου συγκεντρωνόταν περισσότερο από το ¼ των κατοίκων της πόλης, είδε τον αριθμό των κατοίκων του να αυξάνεται κατά 40% (Maloutas, 2000: 29) λόγω της δυναμικότητας των νέων κατοικιών που κατασκευάστηκαν στο εσωτερικό του.

Το σύστημα αυτό είχε σημαντικές επιπτώσεις για το στεγαστικό διαχωρισμό μέσω δύο διαφορετικών διαδικασιών:

- Την πυκνοδόμηση των περιοχών κατοικίας γύρο από το κέντρο που οδήγησε στη ραγδαία χειροτέρευση των συνθηκών ζωής και στην επανειράρχηση των περιοχών κατοικίας στο πλαίσιο μιας σημαντικής μετακίνησης προς τα προάστια από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Η κατάσταση του κέντρου εκείνη την εποχή επιδεινώθηκε και από τη σημαντική αύξηση του αριθμού των ιδιωτικών αυτοκινήτων, χωρίς παράλληλη βελτίωση της απαραίτητης υποδομής (δημόσια μέσα μεταφοράς, χώροι στάθμευσης κλπ).
- Την προοδευτική κυριαρχία της αγοράς ως τρόπου απόκτησης κατοικίας, σε βάρος των παραδοσιακών τρόπων της αυτοστεγάσης και αυτοκατασκευής,¹⁸ που έκλεισε, αφενός, το δρόμο προς την ιδιοκατοίκηση για τις ομάδες εκείνες που είχαν την αυτοκατασκευή ως μόνη διέξοδο και, αφετέρου, κατέστησε την ιεράρχηση των περιοχών

¹⁸ Βλέπε Μαλούτας (1990) και Εμμανουήλ κ.ά. (1996: 80-84) σχετικά με την κοινωνική φυσιολογία των διαφόρων τρόπων πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση και για την παρακμή των τρόπων που χρησιμοποιούσαν κυρίως τα λαϊκά στρώματα.

κατοικίας μια διαδικασία που ρυθμίζεται αποκλειστικά από την αγορά, δεδομένου ότι ο στεγαστικός διαχωρισμός δεν υπήρξε ποτέ αντικείμενο πολιτικής αντιμετώπισης στην Ελλάδα.

Η ανάπτυξη των δύο αυτών διαδικασιών τροποποίησε τη μορφή και την ένταση του στεγαστικού διαχωρισμού και τον οδήγησε σε κατευθύνσεις που εμφανίζονται ως, έστω και μερικώς, αντιφατικές.

Πρώτον, η διχοτομία μεταξύ αστικού κέντρου και εργατικής περιφέρειας εξασθένησε μετά τη δεκαετία του 1970, ενώ εντάθηκε εκείνη μεταξύ ανατολικής και δυτικής πλευράς της πόλης. Η αύξηση του πληθυσμού στα εύπορα βορειοανατολικά και νότια προάστια τα κατέστησε προοδευτικά τις πλέον ομοιογενείς κοινωνικά περιοχές κατοικίας δεδομένου ότι οι εγκαθιστάμενοι εκεί έπρεπε να μπορούν να αντιμετωπίσουν τις υψηλές τιμές κατοικίας. Η ανάπτυξη των περιοχών αυτών στα προάστια δεν υπήρξε, ωστόσο, αποτέλεσμα μιας μαζικής φυγής των εύπορων νοικοκυριών από το κέντρο, αλλά μάλλον της εγκατάστασης εκεί της νέας γενιάς των υψηλών και μεσαίων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, κάτι που κατέστησε τη διαδικασία αυτή πολύ πιο σταδιακή. Όσον αφορά το στεγαστικό διαχωρισμό, η σταδιακή αυτή μετατόπιση μορφοποίησε κοινωνικά και σταθεροποίησε τις περιφερειακές περιοχές ευπόρων στρωμάτων και, με την έννοια αυτή, ενέτεινε το διαχωρισμό. Ταυτόχρονα, όμως, συνέτεινε στη μεταβολή του κέντρου σε περιοχή με μεγαλύτερη κοινωνική ανάμιξη.¹⁹

Ορισμένοι ερευνητές εξέλαβαν αυτή τη μεταβολή ως ένδειξη κοινωνικού 'εκδημοκρατισμού' του κέντρου της πόλης στο πλαίσιο μιας διαδικασίας χαλάρωσης του στεγαστικού διαχωρισμού, η οποία υποτίθεται ότι χαρακτηρίζει τις πόλεις της Νότιας Ευρώπης συνολικότερα. Αυτή η χαλάρωση υποστηρίζεται ότι ενσαρκώνεται από τη διαταξική συγκατοίκηση στις ίδιες πολυκατοικίες με τη μορφή κάθετης κοινωνικής διαφοροποίησης, την οποία φέρεται να παράγει η επιλογή διαφορετικών κοινωνικών ομάδων να κατοικήσουν στο κοινωνικά ανάμικτο κέντρο της

¹⁹ Το 1971 μόνο το 10% των υψηλών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών κατοικούσε στα εύπορα βορειοανατολικά και νότια προάστια, έναντι 30% το 1991. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα το ποσοστό των κατηγοριών αυτών που κατοικούσε στον κεντρικό Δήμο μειώθηκε από 62% σε 27% (Maloutas, 1997: 3).

πόλης. Η επιλογή αυτή θεωρείται ένδειξη της αστικής τους κουλτούρας και, ταυτόχρονα, παραγωγός της χαλάρωσης της κλασικής μορφής του στεγαστικού διαχωρισμού, δηλαδή του διαχωρισμού μεταξύ γειτονιών (Leontidou, 1990). Απέναντι σε αυτά τα επιχειρήματα αντιτάξαμε ότι η κάθετη κοινωνική διαφοροποίηση δεν αποτελεί γενικό χαρακτηριστικό της Νότιας Ευρώπης, αλλά ιδιαίτερο γνώρισμα της Αθήνας, το οποίο σχετίζεται με τη ραγδαία πληθυσμιακή πύκνωση του κέντρου και την επιδείνωση των συνθηκών ζωής σε αυτό, συμπεριλαμβανομένης της γρήγορης γήρανσης των κτηρίων που αποτέλεσαν τους φυσικούς φορείς αυτής της πύκνωσης και της επιταχυνόμενης υποτίμησης των διαμερισμάτων, ιδιαιτέρως εκείνων που βρίσκονται στους χαμηλούς ορόφους (Maloutas & Karadimitriou, 2001).²⁰

Ο κάθετος στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα δεν είναι αποτέλεσμα επιλογής, αλλά μάλλον απότοκο των συνθηκών που έστρεψαν κοινωνικές ομάδες με περιορισμένους πόρους στα υποβαθμισμένα διαμερίσματα γύρο από το κέντρο, τα οποία προσέφεραν και καλή πρόσβαση στις ευκαιρίες απασχόλησης, και οδήγησαν παράλληλα σχετικώς εύπορες ομάδες να παραμείνουν στις ίδιες περιοχές για διάφορους λόγους (προχωρημένη ηλικία, μεγαλύτερο κόστος ανάλογης κατοικίας στα προάστια, εξοικείωση με την περιοχή, πυκνότητα και εγγύτητα υπηρεσιών κλπ). Η κοινωνική συγκατοίκηση στις περιοχές αυτές δεν είναι ηθελημένη και η χωρική εγγύτητα μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων δεν προοιωνίζεται, κατ' ανάγκην, τα θετικά αποτελέσματα που θεωρητικά αναμένονται. Σε επίπεδο δεικτών διαχωρισμού, ωστόσο, το κέντρο παρουσιάζεται πράγματι λιγότερο διαχωρισμένο (Arapoglou, 2006, Maloutas, 2007). Αυτό βέβαια ισχύει και για τις κεντρικές περιοχές πολλών πόλεων που αναπλάθονται και 'εξευγενίζονται' (gentrifica-

²⁰ Τα διαμερίσματα των χαμηλών ορόφων στις γειτονιές αυτές με τους στενούς δρόμους γύρο από το κέντρο είναι, κατά κανόνα, μικρής επιφάνειας, περιορισμένου φωτισμού, χωρίς θέα, ενώ υποφέρουν και από τον περιβάλλοντα θόρυβο. Οι πολυκατοικίες των περιοχών αυτών περιείχαν συνήθως μεγάλα και ευήλια διαμερίσματα στους υψηλότερους ορόφους –τα οποία προορίζονταν συνήθως για προσωπική χρήση των ιδίων των επενδυτών ή για πώληση– και μικρά διαμερίσματα στους χαμηλότερους ορόφους που προορίζονταν για ενοικίαση (Maloutas & Karadimitriou, 2001).

tion),²¹ κάτι που δείχνει μάλλον τα ερμηνευτικά όρια αυτού του είδους των δεικτών και, επομένως, την ανάγκη να στρέφεται πάντοτε η ανάλυση στις συγκεκριμένες διαδικασίες κοινωνικοχωρικής μεταβολής και στις πραγματικές τους επιπτώσεις.

Η κυριαρχία της αγοράς ως μηχανισμού χωροθέτησης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων στις περιοχές κατοικίας κατέστη αδιαφιλονίκητη στην Αθήνα κάτω από το βάρος της τεράστιας παραγωγής διαμερισμάτων με το σύστημα της αντιπαροχής κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 και μετέβαλε ριζικά τους τρόπους πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση, θέτοντας στο περιθώριο ή αλλάζοντας την κοινωνική φυσιογνωμία των παραδοσιακών τρόπων, δηλαδή της αυτοστέγασης και της αυτοκατασκευής.

Κατά την προηγούμενη περίοδο, και σε συνέχεια με τις προπολεμικές πρακτικές, η εγκατάσταση νέων κατοίκων στις διάφορες περιοχές της πόλης εξαρτιόταν πολύ περισσότερο από τη χωροθέτηση του οικογενειακού τους δικτύου ή του δικτύου των συντοπιτών τους και λιγότερο με οποιοδήποτε άλλο χαρακτηριστικό ή αναζήτηση. Τα δίκτυα αυτά χρησίμευαν πρώτα απ' όλα ως δίκτυα πληροφόρησης όσον αφορά τις ευκαιρίες για την απόκτηση οικοπέδου και την είσοδο στην αγορά εργασίας και, κατόπιν, μεταβάλλονταν σε δίκτυα αλληλοβοήθειας που κάλυπταν τόσο τις αρχικές διαδικασίες εγκατάστασης (βοήθεια στην αυτοκατασκευή) όσο και τις ανάγκες της καθημερινότητας στη συνέχεια. Η σημασία τους, όπως και της οικογένειας που υπήρξε η βασική οργανωτική δομή τους, διευρύνθηκε στο πλαίσιο ενός κράτους πρόνοιας που δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα και που, ειδικότερα, δεν προσέφερε, ούτε κατά το ελάχιστο, κοινωνική κατοικία. Έτσι, ο αστικός ιστός συγκροτήθηκε ως συνάθροιση τέτοιων δικτύων,²² τα οποία παρέμειναν σχετικώς σταθερά δεδομένου ότι τα μέλη τους εξαρτιόνταν από τις υπηρεσίες τους και ότι η χωρική εγγύτητα αποτελούσε βασική συνθήκη για τη λειτουργία και την επιβίωσή τους.

²¹ Βλέπε, για παράδειγμα, Hamnett (2003) όσον αφορά τους πρόσφατους κοινωνικούς μετασχηματισμούς στο ανατολικό Λονδίνο.

²² Η ονομασία πολλών αθηναϊκών γειτονιών προδίδει την κοινή γεωγραφική καταγωγή των πρώτων κατοίκων τους.

Συνεπώς, εάν οι τιμές γης αφήνουν περιθώριο πολλαπλών επιλογών για εγκατάσταση σε διάφορα σημεία της πόλης ανάλογου κόστους, τα δίκτυα συγγένειας ή ο κοινός τόπος καταγωγής προσδιόρισαν αυτή την εγκατάσταση με τρόπο αρκετά πιο άκαμπτο. Λαμβάνοντας υπόψη, εξάλλου, το γεγονός ότι η πρόσβαση στην κατοικία ήταν συνώνυμο της ιδιοκατοίκησης και ότι η διαδικασία πώλησης μιας κατοικίας για την αγορά μιας άλλης επιβαρυνόταν από υψηλό φόρο μεταβίβασης, γίνεται κατανοητή η περιορισμένη στεγαστική κινητικότητα που παρουσιάζει η Αθήνα.

Η κινητικότητα αυτή, που είναι πολύ υψηλή στις πόλεις των ΗΠΑ, του Καναδά και της Αυστραλίας και ποικίλει στην Ευρώπη (Knox & Pinch, 2000: 333), είναι γενικώς χαμηλή στη Νότια Ευρώπη (Allen et al., 2004: 44-46 και 138) όπου οι μεταστεγάσεις σπανίζουν μετά την εγκατάσταση στη πόλη. Μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε ότι, στο πλαίσιο αυτό, η σχέση μεταξύ κοινωνικής κινητικότητας και στεγαστικής κινητικότητας είναι λιγότερο προφανής. Επιπροσθέτως, η σύγκριση απλών ποσοστών στεγαστικής κινητικότητας δεν αρκεί για να διερευνήσουμε τη διαφορετική σχέση μεταξύ κοινωνικής και στεγαστικής κινητικότητας σε διαφορετικές συνθήκες. Στις νοτιοευρωπαϊκές συνθήκες η κοινωνική κινητικότητα δεν οδηγεί εύκολα στην επιβεβαίωσή της από τη μεταστέγαση σε περιοχή κατοικίας που να ταιριάζει με τη νέα κοινωνική θέση (status). Σημαντικό μέρος της στεγαστικής κινητικότητας στο αθηναϊκό πλαίσιο αφορά μετακίνηση μέσα στα όρια της παλαιάς περιοχής κατοικίας ή σε εκείνη του/της συζύγου και, κατά τεκμήριο, πλησίον ενός άλλου δικτύου αλληλοβοήθειας. Εξάλλου, στην πλειονότητα των περιπτώσεων η στεγαστική κινητικότητα γίνεται με την ευκαιρία της μετάβασης σε ιδιόκτητη κατοικία και δεν σημαίνει, κατ' ανάγκην, μετακίνηση σε διαφορετική περιοχή.²³

²³ Το ποσοστό ετήσιας στεγαστικής κινητικότητας στην Αθήνα ανερχόταν σε 7% το 1986 και σε 5% το 2002. Το 55% της τελευταίας αφορούσε μετακινήσεις από κάθεστώς ενοικίασης σε ιδιοκατοίκηση, ενώ το 63% των μεταστεγάσεων μεταξύ 1991 και 2001 δεν αφορούσαν και αλλαγή περιοχής κατοικίας (Maloutas, 2004: 198). Μια έρευνα στην περιοχή του Πειραιά στο τέλος της δεκαετίας του 1980 είχε παρουσιάσει ανάλογα ευρήματα (Benoit-Guilbot κ.ά., 1998: 77-83).

Η αυξανόμενη κυριαρχία των μηχανισμών της αγοράς στις διαδικασίες πρόσβασης στην κατοικία δεν άφησε άθικτα τα χωρικά παγιωμένα δίκτυα συγγένειας και αλληλοβοήθειας. Όμως, η επίπτωσή της υπήρξε κοινωνικά διαφοροποιημένη. Τα οικογενειακά δίκτυα των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων διασκορπίστηκαν στο χώρο της πόλης με σχετική ευκολία κατά τη μετακίνηση της νεότερης γενιάς προς τα προάστια. Η χωρική εγγύτητα σε αυτόν τον κοινωνικό τύπο δικτύου κατέστη όλο και λιγότερο σημαντική, στο βαθμό που οι μορφές αλληλοβοήθειας μεταξύ των μελών τους προοδευτικά εκχρηματίστηκαν. Τα δίκτυα των λαϊκών στρωμάτων, αντίθετα, εξαρτώνται πολύ περισσότερο από την αλληλοβοήθεια σε είδος και, συνεπώς, από τη χωρική εγγύτητα που αυτή απαιτεί. Η κοινωνική κινητικότητα σε αυτή την περίπτωση δεν καταλήγει στην αναμενόμενη στεγαστική κινητικότητα και οι επιπτώσεις της όσον αφορά το στεγαστικό διαχωρισμό είναι θεωρητικά περιορισμένες.²⁴

Η διεθνής βιβλιογραφία για το στεγαστικό διαχωρισμό δεν εστίασε ποτέ την προσοχή της στην επίπτωση της κοινωνικής κινητικότητας που δεν συνοδεύεται από στεγαστική κινητικότητα,²⁵ υποδηλώνοντας έτσι ότι η τελευταία θεωρείται μοναδικός δρόμος υλοποίησης του διαχωρισμού. Σε μια πόλη όπως η Αθήνα, ωστόσο, όπου η στεγαστική κινητικότητα είναι περιορισμένη ενώ η κοινωνική κινητικότητα είναι αυξημένη, μπορούμε εύλογα να αναρωτηθούμε για την επίδραση που έχει στο διαχωρισμό η κοινωνική κινητικότητα που περιορίζεται χωρικά. Δείξαμε πρόσφατα ότι η αύξηση των υψηλών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών σε ορισμένες εργατικές συνοικίες δεν ήταν αποτέλεσμα εισβολής, αλλά ενδογενούς κοινωνικής κινητικότητας (Maloutas, 2004: 201-205). Η κοινωνική κινητικότητα που μένει εγκλωβισμένη στις εργατικές περιοχές της πόλης μειώνει, καταρχήν, το στεγαστικό διαχωρισμό αυξάνοντας την κοινωνική ανάμιξη στις εν λόγω περιοχές. Αυτό

²⁴ Βλέπε Golemis & Vrychέα (1998) για τη σχέση στεγαστικού διαχωρισμού και κοινωνικών δικτύων σε μια περιοχή κοινωνικού αποκλεισμού στην Αθήνα.

²⁵ Εξάιρεση αποτελεί ο Clay (1980) που ασχολείται με την επίδραση της επένδυσης παλαιών κατοίκων σε γειτονιές υπό ανάπτυξη. Βλέπε Maloutas (2004) για μια κριτική του άρρητου ισχυρισμού ότι ο στεγαστικός διαχωρισμός υλοποιείται αποκλειστικά μέσω της στεγαστικής κινητικότητας.

που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι η κοινωνική κατάτμηση των ζωνών κατοικίας στις περιοχές αυτές σε μια κλίμακα μεγαλύτερης χωρικής λεπτομέρειας, με τις κοινωνικά ανερχόμενες ομάδες να καταλαμβάνουν τις νέες οικοδομές και τις μικροπεριοχές υψηλότερης ποιότητας. Ωστόσο, με δεδομένο ότι πρόκειται για τοπική κοινωνική κινητικότητα, διαγενεακή και πρόσφατη, τα οικογενειακά δίκτυα περικλείουν ακόμη στο εσωτερικό τους και ενώνουν με τις πρακτικές αλληλοβοήθειας, μέλη τους που κατέχουν απομακρυσμένες θέσεις στην επαγγελματική ιεραρχία και κατοικίες ποιοτικά πολύ διαφορετικές.²⁶

Εάν αυτός ο χωρικός εγκλωβισμός της κοινωνικής κινητικότητας είναι, προσωρινά έστω, θετικός για τον κοινωνικό ιστό στο εσωτερικό ορισμένων εργατικών περιοχών, δεν συμβαίνει το ίδιο και στο επίπεδο της πόλης συνολικά. Η κοινωνική κινητικότητα σε διάφορους τύπους περιοχών κατοικίας μοιάζει να συνδέεται στενά με την κοινωνική της φυσιογνωμία: η κοινωνική κινητικότητα στις περιοχές κατοικίας των υψηλών κοινωνικών στρωμάτων παρουσιάζεται μεγαλύτερη εκείνης των μεσοστρωματικών περιοχών και πολύ μεγαλύτερη εκείνης που παρουσιάζουν οι λαϊκές περιοχές (Maloutas, 2004: 205-208).

Εξάλλου, το περιορισμένο χωρικό 'κοσκίνισμα' του πληθυσμού λόγω της χαμηλής στεγαστικής κινητικότητας δεν οδηγεί κατ' ανάγκη σε μια αποτελεσματική κοινωνική ανάμιξη, δηλαδή στην από κοινού χρήση των τοπικών μέσων συλλογικής κατανάλωσης και υπηρεσιών από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Όσον αφορά τα σχολεία, ειδικότερα, και αφήνοντας στην άκρη τις πρακτικές της *απόσυρσης* (retrait) και της *οικειοποίησης* (colonisation) (Van Zanten, 2001) που χρησιμοποιούν τα χαμηλά και τα χαμηλά-μεσαία στρώματα, μερικές χιλιάδες μαθητών που ανήκουν στα υψηλά κοινωνικά στρώματα και διαμένουν σε περιοχές όπου τα σχολεία δεν θεωρούνται κατάλληλα, μετακινούνται καθημερινά με λεωφορεία προς τα μεγάλα ιδιωτικά σχολεία στα εύπορα προάστια,²⁷ στο πλαίσιο οικογενειακών στρατηγικών *αποφυγής* (evitement) (Van Zanten, 2001) των υπολοίπων στρωμάτων. Η τεράστια αυτή καθημερινή

²⁶ Βλέπε Leal (2004) για την περιγραφή ανάλογων διαδικασιών στη Μαδρίτη.

²⁷ Τα ιδιωτικά Δημοτικά και τα ιδιωτικά Λύκεια της Αθήνας καλύπτουν περίπου το 16% του μαθητικού πληθυσμού των δύο αυτών εκπαιδευτικών βαθμίδων.

επιχείρηση είναι ουσιαστικά αντίστροφη του αμερικανικού *bussing*, στο πλαίσιο του οποίου επιχειρείται η μείωση του κοινωνικού διαχωρισμού στο σχολείο σε συνθήκες έντονου στεγαστικού διαχωρισμού. Στην περίπτωση της Αθήνας εντείνεται ο σχολικός διαχωρισμός σε συνθήκες σχετικώς μειωμένου στεγαστικού διαχωρισμού, μέσω της συνάθροισης εκείνων των μαθητών που οι γονείς τους επιλέγουν μια εκπαιδευτική διαδρομή που συνδυάζει προσδοκίες υψηλών ακαδημαϊκών επιδόσεων και ευκαιρίες επιθυμητών κοινωνικών συναναστροφών, οι οποίες ενδεχομένως δίνουν και περισσότερες εγγυήσεις κοινωνικής κινητικότητας. Αυτές οι επιλογές, που γίνονται όλο και πιο συστηματικά για τα νοικοκυριά των υψηλών και των υψηλών-μεσαίων στρωμάτων σε συνθήκες αυξημένου ανταγωνισμού για τις προοπτικές κοινωνικής κινητικότητας, οδηγούν σε έναν δυναμικό κοινωνικό διαχωρισμό, απομακρύνοντας τους νέους των εύπορων ομάδων από τις γειτονιές τους (Power et al., 2004: 156) και εθίζοντάς τους στον αποκλειστικό συναγελασμό με τους ομοίους τους.

VI

Από την αρχή της δεκαετίας του 1990 ο στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα μορφοποιείται μέσα σε νέες συνθήκες αλλά, ταυτόχρονα, χαρακτηρίζεται και από την επιβίωση παραδοσιακών παραμέτρων. Οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού του κράτους πρόνοιας δεν άγγιξαν τον τομέα της κατοικίας, ο οποίος παραμένει ένας χώρος όπου τα προβλήματα επιλύονται χωρίς την άμεση παρέμβαση του κράτους. Δεδομένου όμως ότι, εν τω μεταξύ, οι τρόποι απόκτησης κατοικίας άλλαξαν σημαντικά, με την αγορά να έχει εκτοπίσει σε μεγάλο βαθμό τους παραδοσιακούς τρόπους που ήταν πιο προσιτοί για τα χαμηλότερα στρώματα, ο στεγαστικός διαχωρισμός θα έπρεπε λογικά να έχει ενταθεί λόγω της αύξησης εκείνων που δεν μπορούν πλέον να αποκτήσουν ιδιόκτητη κατοικία.

Η αυξανόμενη κοινωνική διαφοροποίηση όσον αφορά την πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση συνδέεται, επίσης, με την άνοδο των τιμών γης και κατοικίας. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, ο πληθωρισμός και

τα επιτόκια μειώθηκαν σημαντικά με αποτέλεσμα τα στεγαστικά δάνεια να γίνουν προσιτά σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Πρόκειται για την πρώτη φορά που αναπτύχθηκε δυναμικά ο στεγαστικός δανεισμός από τις ιδιωτικές τράπεζες, κάτι που πλημμύρισε την αγορά με μια αγοραστική δύναμη χωρίς προηγούμενο και που είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική αύξηση των τιμών των ακινήτων (Emmanuel, 2004). Έτσι, τα δάνεια που μέχρι τότε απευθύνονταν μόνο σε ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού, και κυρίως στους δημοσίους υπαλλήλους για τους οποίους επιχορηγούνταν σε μεγάλο βαθμό, έγιναν προσιτά σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού, αλλά η αύξηση των τιμών περιόρισε εκ νέου την πρόσβαση με βάση το εισόδημα. Η αύξηση των τιμών απέκλεισε προοδευτικά ένα τμήμα των δυνητικών αγοραστών και τους ώθησε στην ενοικίαση.²⁸ Δεδομένου ότι η σχέση των ενοικιαστών με την κατοικία και την περιοχή της είναι πολύ πιο ρευστή από των ιδιοκατοίκων,²⁹ η ενοικίαση συμβάλει στη ρευστότητα των κινήσεων στην αγορά κατοικίας και, καθώς η τελευταία δεν λειτουργεί υπό καθεστώς ιδιαίτερων κοινωνικών ρυθμίσεων, συμβάλλει δυνητικά στην ένταση των διαχωριστικών τάσεων. Η αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της στέγασης –με την έννοια του όρου commodification, όπως ορίζεται από τον Esping-Andersen (1990)– διαταράσσει, επομένως, την κοινωνικοχωρική σταθερότητα που προσέδιδαν στο χώρο της Αθήνας τα οικογενειακά δίκτυα αλληλοβοήθειας κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο.

Η αυξανόμενη ρευστότητα στην αγορά κατοικίας απορρέει και από ορισμένες άλλες νέες παραμέτρους:

- Η στεγαστική κινητικότητα προς τα προάστια, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, δημιούργησε μια διπλή κίνηση, αφενός προς την ανατιμημένη περιφέρεια και, αφετέρου, προς το υποτιμημένο κέντρο, όπου ένα σημαντικό στεγαστικό απόθεμα, αφού αρχικά εγκαταλείφθηκε, έγινε στη συνέχεια προνομιακός χώρος στέγασης για νέες ομάδες με περιορισμένους πόρους που εισέρευσαν στην πόλη.

²⁸ Ο Emmanuel (2004: 134) δείχνει ότι η στεγαστική πίστη κατανέμεται με πολύ άνισο τρόπο ανάλογα με το εισόδημα των νοικοκυριών.

²⁹ Τα νοικοκυριά που ενοικιάζουν την κατοικία τους στην Αθήνα παρουσιάζουν σημαντικά υψηλότερη στεγαστική κινητικότητα από εκείνα που ιδιοκατοικούν (Maloutas, 2004).

- Η κατασκευή σημαντικών υποδομών στο πλαίσιο της προετοιμασίας της πόλης για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 αναδόμησε ουσιαστικά το χάρτη των χρονοαποστάσεων στην πόλη, δημιούργησε κινήσεις προς τις νέες ευνοϊκές θέσεις και, κατά συνέπεια, επέφερε σημαντικές αλλαγές στη χωρική δομή των τιμών γης.
- Η σημαντικότερη παράμετρος ήταν βεβαίως η εισροή του μεγάλου κύματος των οικονομικών μεταναστών με αφετηρία τη δεκαετία του 1990.³⁰ Οι μετανάστες διαμόρφωσαν τον κατώτερο πόλο της κοινωνικής δομής, προς τον οποίο έλκυσαν γηγενείς ομάδες που κατείχαν ανάλογες κοινωνικοεπαγγελματικές θέσεις και κατέστησαν τον πόλο αυτό πιο ορατό, λόγω του σημαντικού αριθμού τους και της εθνοτικής και, ορισμένες φορές, φυλετικής τους διαφοροποίησης. Όσον αφορά τη στέγαση, και δεδομένου ότι οι μετανάστες δεν έγιναν αντικείμενο στεγαστικής μέριμνας, αφού καθ' όλη σχεδόν τη δεκαετία του 1990 η παρουσία τους ήταν επισήμως παράνομη (Χριστόπουλος, 2004), η στροφή τους προς την ιδιωτικά ενοικιαζόμενη κατοικία αποτέλεσε τη μοναδική τους στεγαστική διέξοδο. Η πλειονότητα των μεταναστών προσανατολίστηκε στις λιγότερο επιθυμητές κατοικίες, δηλαδή στα μικρά διαμερίσματα των χαμηλών ορόφων στις πυκνοδομημένες περιοχές γύρο από το κέντρο και σε παλαιά κτίσματα περιορισμένων ανέσεων στη μακρινή περιφέρεια της πόλης (Lazaridis, Psimemos, 2001, Ψημμένος, 2004). Η παρουσία των μεταναστών δεν έφερε στην Αθήνα νέες μορφές στεγαστικού διαχωρισμού (δεν υπήρξε 'γκετοποίηση', για παράδειγμα) αλλά ενέτεινε την υποβάθμιση που αναπτυσσόταν σε ορισμένες περιοχές του κέντρου και της περιφέρειας. Ενέτεινε, επίσης, την κοινωνική και εθνοτική διαφοροποίηση μεταξύ της στέγασης σε νέες και παλαιές ή κακοσυντηρημένες κατοικίες, καθώς η ύπαρξη πελατείας που δέχεται χειρότερες από τις συνήθως αποδεκτές συνθήκες κατοικίες ένα-

³⁰ Σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού του 2001, το ποσοστό των ξένων υπηκόων στην Ελλάδα ανερχόταν σε 8,1%, εκ των οποίων 1,3% προερχόταν από ανεπτυγμένες χώρες. Για την Αττική, τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 11,1% και 1,6% και για το Δήμο Αθηναίων 20% και 2,1% (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005). Βλέπε Καβουνιδή (2002) για μια λεπτομερή περιγραφή των χαρακτηριστικών των μεταναστών που συμμετείχαν στη διαδικασία νομιμοποίησης του 1998.

ντι χαμηλότερου ενοικίου επιτρέπει την περιορισμένη ή και μηδενική συντήρηση από τους ιδιοκτήτες. Τέλος, ενέτεινε την κοινωνική και εισήγαγε την εθνοτική διαφοροποίηση όσον αφορά την πελατεία των τοπικών υπηρεσιών (εκπαιδευτικών, αλλά και υγείας κλπ).

Επίλογος

Η Αθήνα, περιφερειακή μητρόπολη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, αποτέλεσε χώρο μεγάλης κοινωνικής κινητικότητας κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, όπου η μαζική εσωτερική μετανάστευση, οδήγησε στον τριπλασιασμό του πληθυσμού σε μια τριακονταετία ενός πληθυσμού που άφησε γρήγορα πίσω τις αγροτικές του καταβολές και κατέκτησε μεσοστρωματικές θέσεις. Παράλληλα με την περιορισμένη ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, ούτε η αγορά υπήρξε αδιαφιλονίκητος ρυθμιστής των κοινωνικοοικονομικών διαδικασιών και, μεταξύ αυτών, εκείνων που αφορούν την κοινωνική κατανομή της αστικής γης και την παροχή κατοικίας κατά την πρώτη αυτή περίοδο, οπότε τέθηκαν και οι βάσεις για τις κατοπινές εξελίξεις. Η πρόσβαση στην κατοικία, συνώνυμο σε μεγάλο βαθμό της απόκτησης ιδιόκτητης κατοικίας, καθοριζόταν στο πλαίσιο ενός αμαλγάματος πελατειακών και οικογενειοκεντρικών πρακτικών που παρήγαγαν έναν αστικό χώρο περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας, οριοθετούμενο από τα δίκτυα οικογενειακής αλληλοβοήθειας. Η μορφή της κοινωνικοχωρικής διαφοροποίησης που συγκροτήθηκε με τον τρόπο αυτό ήταν εκείνη ενός κοινωνικοχωρικού συνεχούς, με προοδευτική μεταβολή της κοινωνικής φυσιογνωμίας καθώς κινείται κανείς στο χώρο και με σχετική απουσία περιοχών με κοινωνικά ακραία φυσιογνωμία.

Από τη δεκαετία του 1970, με την αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της πρόσβασης στην κατοικία, τις αυξανόμενες δυσκολίες στην αναπαραγωγή των μεσαίων στρωμάτων και με την εμφάνιση μιας σειράς νέων παραμέτρων—όπως η μετακίνηση του πληθυσμού προς τα προάστια και, πιο πρόσφατα, η δημιουργία σημαντικών νέων υποδομών και η εισροή μεγάλου αριθμού μεταναστών— η εμβέλεια των δομών και πρακτικών που εμπόδιζαν το στεγαστικό διαχωρισμό άρχισε να περιορίζεται.

Ο διαχωρισμός εντάθηκε κυρίως με τη συγκρότηση κοινωνικών χώρων σχετικώς ομοιογενών στα νέα προάστια των μεσαίων και υψηλών στρωμάτων, καθώς και με την προοδευτική ομογενοποίηση του κοινωνικού χαρακτήρα περιοχών κατοικίας όπου τα στρώματα αυτά ήταν ήδη κυρίαρχα, τόσο στο κέντρο όσο και τα προάστια. Άλλες περιοχές κατοικίας, κυρίως στη μακρινή περιφέρεια και στον αντίποδα της κοινωνικής ιεραρχίας, μετεβλήθησαν σε χώρους αποκλεισμού. Παράλληλα, μορφές διαχωρισμού σχετικώς πρωτότυπες και λιγότερο ευδιάκριτες αναπτύχθηκαν στις πολύ ευρύτερες και πληθυσμιακά σημαντικότερες περιοχές κοινωνικής ανάμιξης, όπου τεχνικά τουλάχιστον (δηλαδή με όρους δεικτών διαχωρισμού) παρατηρείται άμβλυνση του στεγαστικού διαχωρισμού.

Η κάθετη κοινωνική διαφοροποίηση στις πολυκατοικίες των πυκνοδομημένων περιοχών γύρο από το κέντρο, εμφανίστηκε μαζικά από το τέλος της δεκαετίας του 1970 ακολουθώντας την υποβάθμιση και την προοδευτική εγκατάλειψή τους από τα εύπορα στρώματα και την αυξανόμενη εισροή νέων ομάδων με περιορισμένους πόρους. Οι ομάδες αυτές, τις τάξεις των οποίων πιο πρόσφατα πύκνωσαν οι νέοι μετανάστες, προσανατολίστηκαν στα πιο υποβαθμισμένα μικρά διαμερίσματα των χαμηλών ορόφων, ακόμη και των υπογείων. Η κοινωνική συγκατοίκηση, που υπήρξε ως αποτέλεσμα, ήταν το συγκυριακό προϊόν της διαχωριστικής κίνησης των εύπορων ομάδων προς τα προάστια και της αναγκαστικής κίνησης ομάδων χωρίς ιδιαίτερους πόρους προς το πλέον προσιτό οικιστικό απόθεμα, που έτυχε να βρίσκεται στο κέντρο. Δεν ήταν, δηλαδή, προϊόν της αναζήτησης ενός περιβάλλοντος κοινωνικής ανάμιξης από κανένα από τα εμπλεκόμενα μέρη.

Σε διαφορετικό πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί η κοινωνική συγκατοίκηση που ενδυναμώθηκε σε πολλές εργατικές περιοχές. Υπήρξε αποτέλεσμα του συνδυασμού της σημασίας και της αντοχής των οικογενειακών δικτύων αλληλοβοήθειας –που ωθεί τα νέα νοικοκυριά με ανοδική κοινωνική κινητικότητα να παραμένουν στην περιοχή κατοικίας των γονέων τους– και της εμφάνισης, τοπικά, στεγαστικών λύσεων που ανταποκρίνονται στις ανάγκες / απαιτήσεις τους. Σε αυτές τις περιοχές των χαμηλών και χαμηλών-μεσαίων στρωμάτων μειώνεται ο διαχωρι-

σμός, λόγω της κοινωνικής συγκατοίκησης που θεμελιώνεται στα οικογενειακά δίκτυα και η οποία αποτελεί ανάσχεση για τη στεγαστική κινητικότητα –και το στεγαστικό διαχωρισμό που σε μεγάλο βαθμό εξαρτάται από αυτήν– με τη βοήθεια του υψηλού ποσοστού των ιδιοκατοίκων και της χωρικής τους ακινησίας. Ωστόσο, ο χωρικός εγκλωβισμός της κοινωνικής κινητικότητας στις περιοχές αυτές οδηγεί, παράλληλα, και στη σταδιακή κοινωνική τους κατάτμηση και στο διαχωρισμό στη μικροκλίμακα, ενώ η άνιση κοινωνική κινητικότητα που χαρακτηρίζει τους διαφορετικούς τύπους περιοχών κατοικίας δείχνει ότι οι αποστάσεις μέσα στην κοινωνική ιεραρχία των περιοχών κατοικίας τείνουν να μεγαλώνουν.

Ο στεγαστικός διαχωρισμός εκφράζεται όλο και περισσότερο στη μικροκλίμακα επειδή το οικιστικό απόθεμα αποτελεί συνάθροιση μικρών μονάδων, που παράγονται και γίνονται αντικείμενο διαχείρισης ιδιωτικά, που συντηρούνται με ποικίλους τρόπους και σε ένα πλαίσιο χωρικής δομής με έντονη κοινωνική μίξη, από το οποίο απουσιάζουν τελείως τα μεγάλα και ομοιογενή μπλοκ, όπως, για παράδειγμα, τα μεγάλα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας. Συνυπάρχουν μονάδες κατοικίας αρκετά διαφορετικών ποιοτήτων που ανταποκρίνονται και σε ανάλογα διαφοροποιημένη ζήτηση. Η εισροή του μεγάλου κύματος των μεταναστών, και η χωρικά διάσπαρτη απασχόλησή τους στις προσωπικές υπηρεσίες και τις μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, ενδυνάμωσε αυτή την κοινωνική ανάμιξη αυξάνοντας την ποικιλία της ζήτησης. Η χωρική εγγύτητα δεν αποτελεί, ωστόσο, όπως και αλλού, εγγύηση για την κοινωνική εγγύτητα (Chamboredon & Lemaire, 1970). Οι τάσεις διαχωρισμού, στην προκειμένη περίπτωση, μορφοποιούνται κυρίως με το διαχωρισμό των υπηρεσιών που, σε συνθήκες αυξανόμενης αβεβαιότητας όσον αφορά το μέλλον για τα μεσαία στρώματα, εικονογραφούνται χαρακτηριστικά από τον εντεινόμενο διαχωρισμό στο σχολείο, στις υπηρεσίες υγείας κλπ.

Ο στεγαστικός διαχωρισμός αποτελεί απότοκο διαχωριστικών τάσεων που υλοποιείται είτε μέσω πολιτικής ανοικτών διακρίσεων είτε μέσω της συνάθροισης επιλογών περιοχής κατοικίας, οι οποίες ρυθμίζονται από τους μηχανισμούς της αγοράς ακινήτων καταλήγουν στο δια-

χωρισμό, ανεξάρτητα από την πρόθεση των υποκειμένων. Το αποτέλεσμα, ωστόσο, διαφέρει ανάλογα με τις συνθήκες: ένα περιβάλλον υψηλής κοινωνικής κινητικότητας και φιλελεύθερης ρύθμισης της πρόσβασης στην κατοικία ευνοεί, καταρχήν, το διαχωρισμό μέσω της στεγαστικής κινητικότητας την οποία τροφοδοτεί και λόγω του χωρικού ‘κοσκινίσματος’ που απορρέει. Η περίπτωση της Αθήνας δείχνει ότι ακόμη και όταν δεν υπάρχουν αυτές οι ευνοϊκές συνθήκες, η τάση διαχωρισμού –η αναζήτηση του ‘μεταξύ μας’ [entre-soi] όπως διατυπώνεται γαλλικά– μπορεί να πάρει διαφορετικές μορφές, οι οποίες εν μέρει τουλάχιστον μπορεί να εξουδετερώσουν τις θετικές επιπτώσεις που αναμένει κανείς από την κοινωνική ανάμιξη. Δείχνει, έτσι, ότι δεν είναι η χωρική απόσταση που γεννά την κοινωνική απόσταση, αλλά ότι η πρώτη αποτελεί μάλλον έκφραση και ενδεχόμενο εργαλείο μέσω του οποίου η δεύτερη υλοποιείται και αναπαράγεται. Ο στεγαστικός διαχωρισμός, ως ζήτημα ανισότητας, δεν βρίσκεται στην αθηναϊκή πολιτική ημερήσια διάταξη, έχοντας αναπτυχθεί προοδευτικά με τη σταδιακή αποδιάρθρωση της παραδοσιακής κοινωνικοχωρικής δομής της πόλης μέσω των επιλογών χωροθέτησης της κατοικίας των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων. Η προϊούσα εμπορευματοποίηση του αθηναϊκού χώρου εμφανίζεται έτσι ως ηθελημένη, νομιμοποιημένη, ακόμη και αναπόφευκτη στο βαθμό που η απουσία παράδοσης δημόσιας παρέμβασης και, ειδικότερα, πολιτικών για τον αστικό χώρο, δεν θέτει το ζήτημα του στεγαστικού διαχωρισμού και των αρνητικών συνεπειών του, πριν οι τελευταίες γίνουν ολοφάνερες και πολύ προβληματικές.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Allen, J., Barlow, J., Leal, J., Maloutas, T., Padovani, L., 2004, *Housing and welfare in Southern Europe*, Oxford: Blackwell.
- Andersen H.T., 2004, “Spatial – not social polarization: Social change and segregation in Copenhagen”, *The Greek Review of Social Research*, 113A, pp. 145-165.
- Anthias F., Lazaridis G. (eds), 2000, *Gender and migration in Southern Europe*, Oxford, Berg.

- Benoit-Guilbot O., Μαράτου-Αλιπράντη Α., Παπλιάκου Β., Σωρόκος Ε., Τσανίρα Ε., Χατζηγιάννη Α., 1998, *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στον Πειραιά*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Brenner N., Theodore N., 2002, “Cities and the geography of ‘actual existing neo-liberalism’”, *Antipode*, 34 (3), pp. 349-379.
- Burgess, G., 1979, “La croissance de la ville. Introduction à un projet de recherche”, dans Y. Grafmeyer, I. Joseph (dir.) *L'École de Chicago*, Paris, Aubier, pp. 131-147.
- Chamboredon, J.C. et M. Lemaire, 1970, “Proximité spatiale et distance sociale. Les grands ensembles et leur peuplement”, *Revue Française de Sociologie* XI.1, 3–33.
- Clay P.L., 1980, “The rediscovery of city neighbourhoods: reinvestment by long-term residents and newcomers”, in S.B. Laska, D. Spain (eds) *Back to the city. Issues in neighbourhood renovation*, New York, Pergamon Press, pp. 13-26.
- Économou D., 1997, “The impact of the First Community Support Framework for Greece”, *European Urban and Regional Studies*, 4 (1), pp. 71-76.
- ΕΚΚΕ – ΕΣΥΕ *Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων 1991-2001*, 2005, [Ηλεκτρονική εφαρμογή βάσης δεδομένων και χαρτογραφίας σε πειραματική χρήση στο ΕΚΚΕ].
- Εμμανουήλ Δ., Βελίδης Σ., Στρουσοπούλου Ε., 1996, *Η στέγαση των χαμηλών εισοδημάτων στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΔΕΠΙΟΣ.
- Emmanuel D., 2004, “Socio-economic inequalities and housing in Athens: Impacts of the monetary revolution of the 1990s”, *The Greek Review of Social Research*, 113A, pp. 121-144.
- Esping-Andersen C., 1990, *The three worlds of welfare capitalism*, Cambridge, Polity.
- ΕΣΥΕ, 2001, *Στατιστικές της εκπαίδευσης* [δεδομένα σε μαγνητικό μέσο]
- Fakiolas R., Maratou-Alipranti L., 2000, “Foreign female immigrants in Greece”, *Papers*, 60, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Golemis C., Vrychéa A., 1998, “Social segregation and social exclusion in a peripheral Greek neighbourhood”, in A. Mandanipur, G. Cars, J. Allen (eds) *Social exclusion in European cities*, London, Jessica Kingsley.
- Hamnett C., 1994, “Social polarisation in global cities. Theory and evidence”, *Urban Studies*, 31 (3), pp. 401-424.
- Hamnett C., 1996, “Social polarisation, economic restructuring and welfare state regimes”, *Urban Studies*, 33 (8), pp. 1407-1430.

- Hamnett C., 2003, "Gentrification and the Middle Class Remaking of Inner London 1961–2001", *Urban Studies*, 40 (12): 2401–26.
- Καβουνίδη Τζ., 2002, *Τα χαρακτηριστικά των μεταναστών: Το ελληνικό πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Kayser B., 1968, *Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Κανδύλης Γ., 2005, *Αστική συγκρότηση και μετανάστευση. Κοινωνική αναπαραγωγή στη Θεσσαλονίκη από την πλευρά της εργασίας*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης.
- Kandyli G., 2006, "From assimilation to national hierarchy. Changing dominant representations in the formation of the Greek city", *The Greek Review of Social Research*, 121: 157-174.
- Knox P., Pinch S., 2000, *Urban social geography. An introduction*, Harlow: Prentice Hall, 4th edition.
- Κοτζαμάνης Β., 1997, "Αθήνα 1848-1995. Η δημογραφική ανάδυση μιας μητροπόλης", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 92/93, σσ. 3-30.
- Lazarides G., Psimenos I., 2001, "Migrant flows from Albania to Greece: economic, social and spatial exclusion", in R. King (ed.) *The Mediterranean passage: migration and new cultural encounters in Southern Europe*, Liverpool, Liverpool University Press.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 1974), *Προς μίαν ελληνικήν κοινωνιολογίαν της παιδείας* (τ. 2) Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Leal J., 2004, "Segregation and social change in Madrid metropolitan region", *The Greek Review of Social Research*, 113A, pp. 81-104.
- Leiulfsrud H., Bison I., Jensberg H., 2005, *Social class in Europe*. European Social Survey 2002/3 (<http://ess.nsd.uib.no/files/2003/ESS1SocialClassReport.pdf>)
- Leontidou L., 1990, *The Mediterranean city in transition*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Λεοντίδου Α., 1986, "Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60, σσ. 72-109.
- Lipietz A., 1985, *Mirages et miracles*, Paris, La Découverte.
- Maloutas T. with Karadimitriou N., 2001, "Vertical social differentiation in Athens. Alternative or complement to urban segregation?", *International Journal of Urban and Regional Research*, 25/4, pp. 699-716.

- Maloutas T., 1997, "La ségrégation sociale à Athènes", *Mappemonde*, 4, pp. 1-4.
- Maloutas T., 2004, "Segregation and residential mobility. Spatially entrapped social mobility and its impact on segregation in Athens", *European Urban and Regional Studies* 11 (3), pp. 195-211.
- Μαλούτας Θ., 1990, *Αθήνα – κατοικία – οικογένεια*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μαλούτας Θ., 2000, "Αστική μεγέθυνση και κυρίαρχοι τρόποι στέγασης στη μεταπολεμική Αθήνα" στο Θ. Μαλούτας (επιμ.) *Κοινωνικός και οικονομικός άτλας της Ελλάδας*, τ.1: *οι Πόλεις*, Αθήνα-Βόλος: ΕΚΚΕ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σσ. 28-29.
- Μαλούτας Θ., 2007, "Εκπαιδευτικές στρατηγικές των μεσαίων στρωμάτων και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 119, σσ. 175-209.
- Μαρμαράς Μ., 1991, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*, Αθήνα, Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως.
- Masclat O., 2003, *La gauche et les cités*, Paris, La Dispute.
- Maurin, É., 2004, *Le ghetto français. Enquête sur le séparatisme social*, Paris, Seuil.
- Οικονόμου Δ., 1988, "Σύστημα γης και κατοικίας", στο: Δ. Οικονόμου, Θ. Μαλούτας (επιμ.) *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 57-114.
- Οικονόμου Δ., 2005, "Η περιφερειακή διάσταση του 3^{ου} Κοινωνικού Πλαισίου Στήριξης", *Αειχώρος*, 3 (1), σσ. 32-54.
- Poulantzas N., 1975, *La crise des dictatures: Portugal, Grèce, Espagne*, Paris, François Maspero.
- Power, S., Edwards, T., Whitty, G., Wigfall, V., 2004, *Education and the middle class*, Buckingham, Open University Press.
- Πρεβελάκης Γ.Σ., 2001, *Επιστροφή στην Αθήνα. Πολεοδομία και γεωπολιτική της ελληνικής πρωτεύουσας*, Αθήνα, Εστία.
- Préteceille E., 1995, "Division sociale de l'espace et globalisation", *Sociétés Contemporaines*, 22/23, pp. 33-68.
- Ρόκος Δ., 1994, "Η Πολιτική Γης της Περιόδου 1945-1967. Κοινωνικοπολιτικά Αίτια και "Αναπτυξιακές" και Περιβαλλοντικές Προεκβολές." Πρακτικά, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο: "Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο 1945-1967", Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα, σσ. 533-560.

- Sassen S., 1991, *The global city*, Princeton, Princeton University Press.
- Τσουκαλάς Κ., 1977, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς Κ., 1987, *Κράτος, κοινωνία, εξουσία*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Van Zanten A., 2001, *L'école de la périphérie. Scolarité et ségrégation en banlieue*, Paris, PUF.
- Φράγκος Δ., 1980, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Φραγκουδάκη Α., 1985, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Χριστόπουλος Δ., 2004, “Οι μετανάστες στην ελληνική πολιτική κοινότητα”, στο Μ. Παύλου, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα της μετανάστευσης*, Αθήνα, Κριτική.
- Ψημμένος Ι., 2004, “Μετανάστες και κοινωνικός αποκλεισμός στη σύγχρονη πόλη: η περίπτωση της Αθήνας”, *Γεωγραφίες*, 7, σσ. 65-82.